

diriyeye zikirleri aynı gecede arka arkaya icra edilir. Kürdistan'daki Kâdirîler arasında genelde Rifâîler'e mahsus olan şiş birtırma törenleri de görülmektedir.

İran anayasası (bölüm I, md. 129) Haneffî ve Şâfiî mezheplerini tanımış, kendi dinî eğitimlerini gerçekleştirmelerine izin vermiş, evlilik, boşanma, miras gibi konularda kendi hukuklarına yasal geçerlilik kazandırmış, mezheplerden birinin mensuplarının çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde, yerel konseylerin yetkisi dahilinde bulunan mahallî düzenlemelerin çoğunluğu mezhebine göre yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Tuhfetü'l-z-zâ'ir*, Tahran 1261/1854, s. 421; Muhammed Şerif Râzî, *Gencînâ-yi Dânişmendân*, Tahran, ts., I, 40-62; Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed b. Kavleveyh el-Kummî, *Kâmilü'l-z-ziyârât*, Necef 1356/1937, s. 177; Suraiya Fâroqhi, *Pilgrims and Sultans*, London 1944, s. 134-139; Muhammed Râzî, *Âşârü'l-hüccce*, Kum 1332 hş./1953; Humeyni, "el-İctihâd ve't-taklîd" (*er-Resâ'il* içinde), Kum 1385/1965, II, 94-172; a.mlf., *İstiftâ'ât*, Kum 1375 hş./1996, I, 19; Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Los Angeles 1969; a.mlf., "Religious Forces in Eighteenth- and Nineteenth-Century Iran", *CHIr.*, VII, 705-731; a.mlf., "Religious Forces in Twentieth Century Iran", a.e., VII, 732-764; a.mlf., "Nîf-mat-Allâhiyyâ", *EJ²* (İng.), VIII, 44-48; a.mlf., "Dahabiya", *Elr.*, VI, 578-581; a.mlf., "Emâm-e Jom'a", a.e., VIII, 386-391; a.mlf., "Emânzâda", a.e., VIII, 395-397; a.mlf., "Fatwâ", a.e., IX, 428-436; Shahrough Akhavi, *Religion and Politics in Contemporary Iran*, Albany 1980; Menûçehr Sadûki Sühâ, *Hükemâ ve 'Urefâ-yi Mute'ahhîrin-i Sadrû'l-müte'ellihin*, Tahran 1359 hş./1980; Hüseyin Zevrek, *Kâ'be der Zencir*, Tahran 1362 hş./1983; *Qânûn-i Esâsi-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân*, Tahran 1370 hş./1991, tür.yer.; Abdürriżâ İzâzdenâh v.dğr., *Kâvişi der Fıkh ve 'Ulûm-i Vâbeste-yi Ân*, Kum 1372 hş./1993; Ali Hameney, *İstiftâ'ât*, Washington 1374 hş./1995, s. 9; *Wilayah and Marjâiyah Today*, Houston-Texas 1995; *Mecmû'a-yi Muşavvebât-i Mecma'-i Teşhîş Maşlahat-i Nizâm* (ed. E. Amîr Hüsenk Sâsân-Nizhâd), Tahran, ts.; Ahmad Kazem Moussavi, *Religious Authority in Shi'ite Islam: From the Office of Mufti to the Institution of Marja'*, Kuala Lumpur 1996; Muhsin Kediwar, *Hükümet-i Velâyi*, Tahran 1378 hş./1999; A. Firûzî, "Seyr-i Târîh-i Teşkil-i Şurâ-yı 'Âli ve Müdiriyyet-i Havze", *Peyâm-i Havze*, I/1, Kum 1373/1994, s. 7-23; Abbas Zeryâb, "Education", *Elr.*, VIII, 184-187.

HAMİD ALGAR

2. Dil ve Edebiyat. a) Dil ve Lehçeler (Fars Dili). Hint-Avrupa dil ailesinin bir kolu olan Farsça, milâttan önce yaklaşık 1500 yılına kadar Hintçe ile birlikte tek bir dil halinde idi. Hint ve İran milletleri-

nin birbirinden ayrılmasıyla İran dili müstakil olarak gelişti; Uman'dan Mezopotamya'ya, Karadeniz'in doğu kıyılarından ve Kafkasya'dan Pamir yaylasına ve Sind bölgesine kadar çok geniş bir coğrafyaya yayıldı. Bu kadar geniş bir alana yayıldığı için bazan bağımsız denecek kadar aslından uzaklaşmış dilleri ve bazan da aslı ile yakından ilgili lehçeleri meydana getirdi. Elde bulunan belgeler alfabe ve içerik bakımından İran dillerini eski, orta zaman ve yeni İran dilleri gibi birbirinden çok farklı üç devreye ayırma imkânı vermektedir. Başlangıçtan Ahemenî İmparatorluğu'nun yıkılışına (m.ö. 330) kadar geçen süre içinde konuşulan, yazılı belgeleri bulunan Med dili, Saka dili, Eski Farsça ve Avesta dili eski İran dilleri grubunu oluşturur.

İran'ın bilinen ilk devleti olan Medler'in dillerini yazı dili olarak kullanıp kullanmadıkları bilinmemektedir. Ahemenîler Devleti zamanında devlete ait belgelerin Parsgard, Şuş ve Bâbil şehirleriyle Medler'in ilk başşehri olan Hemedan'da saklandığı bilinmektedir. Milâttan önce VII. yüzyılın başlarında Med Kralı Deioces (Diyükis), kendisine yazılı olarak gönderilen dava ve mahkeme yazılarına yazılı cevap veriyordu. Yabancı dillerde gönderilen yazıların ise onun makamında Med diline tercüme edildiği sanılmaktadır. Bazı bilginler, Eski Farsça'nın yazıldığı çivi yazısının Medler tarafından da kullanıldığını ve hatta Eski Farsça'nın yazı şeklinin Medler'den alındığını iddia etmişlerdir. Ancak Darius'un (Dârâ) Bîsütun kitâbelerinde İran diliyle yazan ilk kişinin kendisi olduğunu söylemesi bu iddiayı geçersiz kılmaktadır.

Milâttan önce VI. yüzyılın ilk yarısında Med krallarının sarayında konularını İran efsanelerinden alarak şiir söyleyen şairler vardı. O zamana ait birçok hikâyeye ve destanın Yunanlı tarihçilerin eserlerinde nakledilmiş olması, Medler döneminde destanların veya destan şiirlerinin var olduğunu göstermektedir. Fakat bunların hiçbirinin günümüze kadar gelmediği gibi Med diliyle yazılmış müstakil bir eser veya belge de zamanımıza ulaşmamıştır. Milâttan önce 835 yılında yazılmış olan Asur krallarının kitâbelerinde Medler'den bahsedilmekte ve onlarla ilgili birkaç özel ad zikredilmektedir. Yunanca ve Latince bazı eserlerde de Med dilinden birkaç kelime nakledilmiştir. Medler'in yerine geçen Ahemenî krallarına ait kitâbeler bu dile ait en fazla kelime ihtiva eden belgelerdir.

Milâttan önce 1000'li yıllardan milâttan sonra 1000'li yıllara kadar Karadeniz sahillerinden Çin sınırına kadar uzanan geniş topraklarda yaşayan Sakalar'ın dillerine ait herhangi bir belge bulunmamaktadır. Yunanca ve Latince kitaplarda Karadeniz sahillerinde yaşamış olan Batı Sakaları'ndan, Orta Asya'da yaşamış olan Sakalar'dan Hintçe, Yunanca ve Latince eserlerde de birkaç özel isim günümüze ulaşmıştır.

Pârisî-i Bâstân, Furs-i Kadîm veya Furs-i Hahâmenîşî adlarıyla da anılan Eski Farsça, Ahemenîler devrinde (m.ö. 559-330) İran'ın resmî dili oldu. Sanskrit ve Avesta dilleriyle yakın akrabalığı olan bu dilden günümüze ulaşan en önemli belgeler Ahemenî krallarının kitâbeleridir. En eskileri Büyük Darius'un (m.ö. 610-570) dedesinin babası Ariyâramna'ya, en yenisi III. Erdeşîr'e (m.ö. 358-338) ait olan bu kitâbelerin en önemlisi, Hemedan-Kirmanşah yolu üzerinde Bîsütun dağındaki bir kayaya kazınmış olan Darius'un Bîsütun kitâbesidir. Çivi yazısıyla yazılan bu kitâbelerde 500 kadar Eski Farsça kelime bulunmaktadır. Bunların dışında üzerinde Eski Farsça kelimeler bulunan bazı mühür ve kaplar günümüze ulaşmıştır. Yunan tarihçileri eserlerinde Eski Farsça birkaç özel isim ve kelimeyi değiştirerek nakletmişlerdir. Darius kitâbelerinde kullanılan bazı kelimeler biraz değişikliğe uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. Meselâ "kapauta" (mavi, gri) kelimesi Yeni Farsça'da "kebûd", "sinkabruş" (kırmızı) "şengerf", "haçâ" (-den), "ez" olmuş, "ber" (getirmek) kelimesi de Yeni Farsça'da ve diğer İran dillerinde yaşamaya devam etmiştir.

Eldeki metinlerin yetersiz oluşundan dolayı Eski Farsça'nın dil bilgisi kuralları'nı tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. İsmi sekiz hale sokulabildiği Eski Farsça'da fiil çekimleri çok karışıktır. Geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların dışında istek, niyet, temenni ve ihtimal durumlarını bildiren kipler vardır. Bu kiplerin çoğu, Fars dilinin daha sonraki devrelerinde son hecelerdeki sesli harflerin düşmesiyle ortadan kalkmış; düşünceler başka şekillerde, özellikle ön ekler veya başka ekler vasıtasıyla ifade edilmiştir. Yeni Farsça'da kelimelerin son harfi değişmez, Eski Farsça'da bunun tam tersidir. Yine Eski Farsça ile Yeni Farsça'yı birbirinden ayıran en önemli özellik Yeni Farsça'da ismin halleri için hal ekleri kullanılmasıdır. Eski Farsça'da bu duruma çok az rastlanmaktadır.

Eski devir İran dillerinden sayılan Avesta dili İran'ın kuzey bölgelerinde konuşulmaktaydı. İranlılar'ın kutsal kitabı olan Avesta bu dille yazılmış olduğundan Avesta dili denilmiştir. Muhtemelen bu dille yazılmış tek eser olan Avesta'nın hem dili hem de yazı şekline "Avestâî" adı verilir. Avesta kitabı Yasna, Yaştlar, Vispered, Vendidad ve Hurda Avesta adlı beş kiptan meydana gelir. Bunlardan ilâhiler mecmuası olan Yasna'nın on yedi ilâhisinin dili Avesta'nın diğer bölümlerinin diline göre farklı ve eskidir. Diğer bölümlerden ayırt etmek için bunlara ilâhiler anlamına gelen "gata"lar veya "gah"lar adı verilmiştir. Gataların dilini Zerdüş'tün dili sayanlar vardır (Gatalar Ali Nihat Tarlan tarafından *Zerdüş'tün Gataları* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir [İstanbul 1935]). Avesta, Zerdüş'tî din adamları tarafından muhtemelen Sâsânîler devrine kadar (m.s. 226-651) sözlü olarak nesilden nesile nakledilmiştir. Sâsânîler döneminde halk tarafından anlaşılabilir duruma düşmesi üzerine unutulmasını önlemek için Zerdüş'tî din adamları yeni bir yazı icat etmişler, bu yazıyı sadece Avesta'yı yazmak için kullanmışlardır. "Avesta yazısı" denilen bu yazı, Sâsânî devrinin diğer yazıları gibi Ârâmî alfabesinden alınmış olup sağdan sola doğru yazılır. Ârâmî harfleriyle Avesta harfleri şekil olarak birbirine benzemekle birlikte yazılışları farklıdır. Avesta'nın harfleri birbirinden ayrı yazılır, hiçbir şekilde bir sonraki harfle birleşmez. Her ünlü için özel bir işaret mevcut olduğu gibi kısa ve uzun ünlülerin işaretleri de ayrıdır. Avesta, Sâsânîler döneminin kutsal kitabı olduğu için o dönemin dili olan Orta Farsça'yı önemli ölçüde etkilemiş, bazı kelimeler biraz değişikliklerle bugünkü Farsça'ya da geçmiştir. Avesta'nın bir ilâhisinde kullanılan şu kelimeler buna örnek gösterilebilir: "Peres" (sormak) Yeni Farsça'da "purs"a, "raoçah" (gün) "rûz"a, "dâ" (yaratmak) kelimesi "nihâden"e, "hşapâ" (gece) kelimesi "şeb"e dönüşmüştür.

Part hânedanının kuruluşundan (m.ö. 250) Sâsânî Devleti'nin yıkılışına kadar olan zaman aralığında ortaya çıkmış olan Part dilleri, Orta Farsça, Soğdca, Hoten dili ve Hârizm dili orta zaman İran dilleri grubunu oluşturur. Milâttan önce III. yüzyılda Eşkânîler Devleti'ni kuran Part kavminin dili olan Part dilleri Ârâmî yazısından alınmış ve Part yazısıyla yazılmış olan eserlerin dili (Partça) ve Süryânî yazısından alınmış ve Mani yazısıyla yazılmış

olan eserlerin dili (Mani Partça) olmak üzere başlıca iki gruba ayrılır.

Sâsânî devri öncesi şahların kitâbelerinin önemli bir kısmı Partça yazılmış olup en eskileri Avraman'da bulunan milâttan önce 21-22 yüzyıla ait kitâbelerdir. Bunların en önemlileri Kâ'be-i Zerdüş't (Nakş-ı Rüstem) duvarının üzerindeki I. Şâpûr, Paikuli'deki Nersî, Fars'ta Hacıâbâd'daki Şâpûr kitâbeleridir. Muhtemelen Eşkânî şahlarının kabirlerinin bulunduğu eski Part şehri olan Nesâ'da son kazılarda ele geçen seramik belgeler Ârâmî yazısıyla yazılmış olup Avraman'da bulunan kitâbelerin yazısına yakındır. Bugün bu belgelerin Ârâmî değil Part diliyle yazılmış olduğu kesinlik kazanmıştır. Ermenice kaynaklarda geçen Partça kelimelerin hareketleriyle kaydedilmiş olması Part dilinin araştırılması konusunda büyük bir önem taşır. Part dili milâttan sonra IV. yüzyılın sonlarında, yani Sâsânî şahlarının kuzey kavimlerinin saldırısına karşı İran'ın doğu bölgelerini ele geçirmelerinden sonra gerilemeye başlamıştır. Part dili, Eşkânîler devrinde ve hatta ondan sonra da Orta Farsça'ya (Pehlevî dili), onun aracılığıyla da bugünkü Farsça'ya tesir etmiştir. Son zamanlarda Orta Asya'da Turfan kazılarında bulunan eserlerin tamamı Mani dini mensuplarının Süryânî yazısıyla yazdıkları Partça eserlerdir.

Bugün elde bulunan Mani dini eserlerinin hemen hemen tamamı yazılış tarihlerinden (m.s. III, IV. yüzyıllar) sonraya, milâttan sonra VIII ve IX. yüzyıla aittir. Bu eserler Mani devrinin dilinden farklı bir dille yazılmıştır. Mani zamanında kullanılan isimlerin çoğu atılmış, fiiller yeni kurallara göre çekilmiştir. Kullanılan kelimeler, Süryânî dilinden alınan birkaç terimin dışında saf Partça ve Farsça kelimelerdir. Mani belgeleri orta zaman İran dilininin araştırılması için çok önemlidir.

Eski Farsça ile Yeni Farsça arasında bir köprü durumunda olan Orta Farsça, Sâsânîler devrinde İran'ın resmî diliydi. Ârâmî yazısından alınmış Pehlevî kitâbeleriyle Pehlevî kitapları bu döneme ait başlıca eserlerdir. Pehlevî kitâbelerindeki yazının daha gelişmiş bir şekliyle yazılan Pehlevî kitapları Zerdüş'tî dinini konu alan *Dinkerd*, *Bundehişt*, *Dâdistân-ı dinî*, *Mâdigân (Mâtikân)*, *Hezâr Dâdistân*, *Ardâvirâf-nâme*, *Minug-i Hured*, *Nâmehâ-yı Minûçih*, *Pend-nâme-i Azerbâd-ı Mârsipendân* ve Avesta'nın bazı bölümlerinin Pehlevîce tefsiri olan *Zend* gibi dinî kitaplarla *Yâdgâr-ı Zerîrân*,

Kârname-i Erdeşir-i Bâbekân (Kârname-i Artakşir-i Pâpekân), *Draht-ı Âşûrî (Draht-ı Âşûrik)*, *Husrev-i Gubâdân-ı Verizek (Husrev-i Kavâtân-ı Aritek)* ve *Mâdigân-ı Şetrenğ* gibi din dışı kitaplar olmak üzere iki gruba ayrılır. Avrupalı uzmanlarla İranlı ve Hindistanlı Zerdüş'tîler tarafından anlaşılır hale getirilen bu kitaplar Eski Farsça ile ilgili çok miktarda malzeme ihtiva etmektedir.

Pehlevî metinlerinde karşılaşılan başlıca zorluk yazı karakterinden kaynaklanmaktadır. Ârâmî alfabesinden alınmış olan yirmi dört ünsüz bu metinlerde sadece on dört harf ile ifade edilmiştir. Sâsânî devri kitâbelerinde ve sikkelerinde de aynı yazı kullanılmakla birlikte harflerde fazla tasarrufa gidilmemiştir. Pehlevî yazılarında bazı kelimeler ünlü harfleri yoksa birkaç şekilde okunabilir. Doğru okuma için her defasında bazı işaretler gereklidir. Bu işaretlerin birçoğu, son zamanlarda ele geçirilmiş olan Eski Farsça ve Partça yazılmış eserlerin yardımıyla çözümlenmiştir. Pehlevî alfabesinde kullanılan sesli harflerin şekli Mani metinlerinde kullanılanlardan daha eskidir. Bunlar muhtemelen milâttan önce IV. yüzyıldan kalmıştır. Bu metinlerin çözülmesindeki ikinci zorluk Ârâmî kelimelerin Ârâmî şekliyle yazılması, okunurken Pehlevî karşılığının okunması demek olan "huzvarış" şeklinde kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Orta zaman İran dillerinden olan Soğdca merkezleri Semerkant ve Buhara olan Soğd ülkesinde konuşuluyordu. Soğdca bir dönem Orta Asya'nın milletlerarası dili sayılmış ve kullanım alanı Çin'e kadar uzanmıştır. Son zamanlarda Orta Asya'da ve Çin'de bu dille yazılmış bazı eserler bulunmuştur. Bunlar Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık'la ilgili eserler ve din dışı eserler olmak üzere iki grupta incelenir. Hıristiyanlık'la ilgili Soğdca eserler Süryânî yazısıyla, Maniheizm ile ilgili olanları ise Maniheiztler'in özel yazısıyla yazılmıştır. Budizm, Hıristiyanlık ve Maniheizm dinleriyle ilgili Soğdca eserler arasındaki bir takım dil farklılıkları muhtemelen lehçe ve zaman farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Hıristiyan dinine ait Soğdca eserlerdeki kelimelerin telaffuzu yazıldığı tarihteki, Budist eserlerdeki kelimelerin telaffuzu ise esas ve orijinal telaffuzunu göstermektedir. Muhtemelen milâdî IX. yüzyıla kadar canlı bir dil olan Soğdca, Farsça ve Türkçe'nin etkisiyle önemini kaybetmiştir. Bugün bu dilin bir lehçe-

si Yagnab vadisinde konuşulmakta olup Eski Soğdca'nın çözülmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Soğdca metinlerin çoğunda ünlüler kullanılmadığı için telaffuzla ilgili zorluklar vardır. Soğd dili İran'ın batısında kullanılan Farsça'dan tamamen uzaklaşmıştır. Bugün bir İranlı'nın bu dili anlaması mümkün değildir. Soğdca'ya en yakın dil XII. yüzyıla ait bir dil olan Hârizmce'dir. Hârizm dili VIII. (XIV.) yüzyıla kadar Hârizm'de kullanılmış ve bu tarihten itibaren yerini Türkçe ve Farsça'ya bırakmıştır. Bu dile ilgili eserler, içinde Hârizmce cümlelerde geçen kelime ve deyimleri açıklamak için sözlük bulunan Arapça iki fıkıh kitabı ile Zemahşerî'nin Arapça *Muḳaddimetü'l-edeb*'i ve onun Hârizm diline çevirisidir. *Muḳaddimetü'l-edeb*'deki Hârizmce kelimelerde hareke bulunmaması ve harflerin noktalarının çoğu yerde ihmal edilmesi yüzünden okuma güçlükleri vardır. Hârizm dili, çevre bölgelerin dillerine yani Soğd, Hoten ve Osset dillerine yakındır. *Muḳaddimetü'l-edeb*'den ve yukarıda bahsedilen iki fıkıh kitabından bu dilin önemli ölçüde Arapça ve Farsça'nın etkisi altında kaldığı anlaşılmaktadır.

Kâşgar'ın güneydoğusundaki eski Hoten ülkesinde konuşulan Hoten diliyle yazılmış çok az eser bulunmaktadır. Bunlar da henüz tamamen tercüme edilip anlaşılır hale getirilememiştir. Hoten yazısı Hint yazısından alınmıştır. Kelimeler kullanılan bazı ünlüler vasıtasıyla tahmini olarak anlaşılmaktadır.

Yeni İran dilleri Yeni Farsça (Derî), Osset dili, Peştu dili, Belûç dili ve Kürtçe olmak üzere beş grupta incelenir. Yeni Farsça İran dillerinin ve lehçelerinin en önemlisidir. Güneybatı İran dilleri grubuna giren ve Eski Farsça ile Orta Farsça'nın devamı olan Yeni Farsça, III (IX) ve IV. (X.) yüzyıllardan itibaren İran'ın doğu bölgelerinde kurulan devletlerin resmî dili olmuş, Derî, Pârsî-i Derî, Pârsî ve Fârsî gibi çeşitli adlarla anılmıştır. Yeni Farsça saray ve yönetim dili olunca şair ve yazarlar bu dile eser vermeye başladılar. Rûdekî, Dakikî, Firdevsî, Kisâî-yi Mervezî gibi şairler bu dili önemli bir edebiyat dili haline getirdiler. Mensur eserlerde de büyük bir ilerleme gözlemlendi. İran'ın değişik bölgelerinde yetişen şairler bu dile mahallî lehçelerinden kelime ve deyimler kattılar. Yeni Farsça, mahallî etkinin yanında daha İslâmîyet'in ilk yıllarından itibaren Arapça'nın da etkisi altına girerek Arapça'nın bazı terkiplerini, kelimelerini, fiil çekim ve kelime türetme sistemini kabul etti.

Bu durum çeşitli lehçelerin doğmasına sebep oldu. Başlangıçta kelime bilgisi ve söz dizimi bakımından çok karışık bir dil olan Yeni Farsça giderek çok sade ve kurallı bir dile dönüştü, Eski Farsça'nın karışık çekimlerinden kurtuldu. Fiillerde yeni çekim sisteminin ve isim hal eklerinin geniş olarak kullanımı, eskiden zor ve dolambaçlı yollardan ifade edilebilen düşüncelerin kolayca ifade edilmesini sağladı.

Yeni Farsça, dil bilgisi kuralları bakımından Orta Farsça'nın devamı olup aralarında çok az fark vardır. Bu farkların en önemlisi, Yeni Farsça'da geçişli ve geçişsiz fiillerin görülen geçmiş zamanı aynı şekilde çekilirken Orta Farsça'da geçişli fiillerin görülen geçmiş zamanının mülkiyet zamirleriyle ve geçişsizlerinkinin ise "bûden" (imek) fiilinin şimdiki zamanı "-hâ" ile çekilmesidir. Bunun dışında sessiz harfler üzerine kurulan yazı şekli yüzünden bazı harfler ses değişmesine uğramıştır. X. yüzyıla kadar Eski Farsça'nın iki sesli harfi olan "y" ve "v" Yeni Farsça'da da değişmeden kalmış, Eski Farsça'da iki sesli arasındaki "t", "z" sesine dönüşmüştür. Meselâ sonraları "bâd" (rüzgâr) olarak telaffuz edilen "bâz" kelimesi Eski Farsça'da "vâta" şeklinde idi. 360 (971) yılında yazılmış olan Ebû Mansûr el-Herevî'nin *el-Ebniye 'an ḥaḳâ'iki'l-edviye* adlı eserinde "b" ile "p" arasında bir ses veren Eski Farsça bir harfi kullandığı görülmektedir.

Eski Farsça'da fiil köklerine "dal" ön eki eklenerek yapılan türetmeler Yeni Farsça'da tamamen kullanımdan kalkmıştır. "Fra" (ön), "uz" (dışarı, yukarı), "hem" (dahî, birbirleriyle), "ni" (aşağı), "apa" (uzak), "abi" (tarafına) gibi tek ön ekler ile "vi-â" ve "adi-â" gibi iki ön ekler Yeni Farsça'da terk edilmiş, bunlar sadece birkaç kelime kalmıştır. Böylece kelime türetebilecek önemli bir kaynak kurutulmuştur. Bunun yanında kelime türetebilecek isim tamlamaları sisteminin çoğu korunmuş, tamlamaları meydana getiren unsurlar birbirinden ayrıt edilemez hal almıştır. Bu tür terkipler mahallî kelimelerde kullanıldığı gibi yabancı kelimelerde de kullanılmıştır.

Kafkasya'nın dağlık yörelerinin bir kısmında kullanılan Osset dilinin Iron ve Digoron adlı iki lehçesi vardır. Tarihî kaynaklarda anılan Ossetler (Alanlar) Kafkasya'ya Hazar denizinin doğusundan göç etmişlerdir. Bu sebeple dillerinin Soğd ve Hârizm dilleriyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Bugünkü İran dilleri arasında özel

bir yeri olan Osset dili Fars dilinin etkisinden uzak kalmış, buna rağmen İran'ın eski dillerinin özelliklerinin birçoğunu muhafaza etmiştir. İran'ın diğer dillerinde terk edilmiş olan isimlerin sekiz hale girmesi durumu bugünkü Osset dilinde varlığını sürdürmektedir. XIX. yüzyılda Osset dilini geliştirmek için sözlü edebiyat ürünleri yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Yazılı hale getirilen eserlerin en tanınmış Nart kahramanları destanıdır. Osset dilinde İran'ın diğer dillerinde karşılığı olmayan çok sayıda kelime vardır. Bu kelimelerin bir kısmının kaynağı günümüzde bu dilin konuşulduğu Kafkasya'dır. Bugünkü Farsça'da kullanılmakta olan birçok Arapça kelimenin çok azı Osset dilinde de yer almaktadır. Günümüzde Rus alfabesiyle yazılan Osset dili, taşıdığı eski özellikler bakımından İran dilleri araştırmalarında önemli bir yere sahiptir.

Afganistan'ın doğu ve Pakistan'ın kuzeybatı sınır bölgelerinde yaşayanların mahallî dili olan Peştu dili uzun bir geçmişe sahip olup Eski İran dillerinin izlerini taşımaktadır. Bu dilin Vezîrî, Âferîdî, Peşâverî, Kandehârî ve Benuçî gibi lehçeleri vardır. Peştu dili son yıllarda Afganlar tarafından bir edebiyat dili haline getirilmiştir.

Belûç dili (Belûçî), Belûçistan'ın bir bölümü ile Türkmenistan'ın bazı bölgelerinde konuşulmaktadır. Belûç dilinin muhtelif lehçeleri içinde en önemlileri, kendi aralarında da gruplara ayrılan Batı Belûç ve Doğu Belûç lehçeleridir. Fakat Belûç kabilelerinin birbirleriyle ilişkileri kesilmeden sürdürdüğü için aralarındaki farklılık fazla değildir. Belûç diliyle söylenmiş destan ve şiirler seyyahlar tarafından tesbit edilmiştir. Bu dilde Arapça ve Farsça kelimelerin yanında Sind dilinden giren kelimeler de vardır. Bugün Yeni Farsça'da bulunmayan Eski ve Orta Farsça'nın bazı dil bilgisi özellikleri Belûç dilinde varlığını sürdürmektedir.

Ortadoğu ve Kafkaslar'ın bazı bölgeleriyle çok az sayıda Türkmenistan'da konuşulan Kürtçe'nin birçok ağız olup çeşitli araştırma ve incelemelere rağmen bu ağızların yapısı ve birbiriyle ilişkisi konusunda kesin sonuca varılamamıştır. Uzmanlar bu ağızları Kurmancî ve güney grubu olarak ikiye ayırmışlardır. Kurmancî grubu da doğu kolu (Süleymâniye ve Sineh bölgesinde) ve batı kolu (Diyarbakır, Rızâiye, Erivan, Suriye'nin ve Horasan'ın kuzey bölgelerinde) olmak üzere ikiye ayrılır. Güney grubu ise Kirmanşah

ve Bahtiyârî bölgelerinde konuşulmaktadır. Eski ve orta devreye ait Kürtçe yazılı belge bulunmamaktadır. İslâmî dönemde ise sadece bazı kitaplarda birkaç kıta şiir veya cümle nakledilmiştir. Bunlardan biri, *Mu'cemü'l-büldân*'da zikredilen Enûşîrvân-ı Bağdâdî'nin *Şeytânü'l-İrâk* adlı mülemma kasidesidir.

BİBLİYOGRAFYA :

C. Salemann, *A Middle Persian Grammar*, Bombay 1930; A. Meillet – E. Benveniste, *Grammaire du vieux Perse*, Paris 1931; Safâ, *Edebiyat-ı Fârsî*, I, 159-160; a.mlf., *Genc-i Sûhan*, Tahran 1969, I, 1-13; I. Gershevitch, *A Grammar of Manichean Sogdian*, Oxford 1954; W. B. Henning, "The Khwarezmian Language", *Zeki Velidi Toğan'a Armağan*, İstanbul 1955, s. 43-49; H. W. Bailey, *The Persian Language, The Legacy of Persia*, Oxford 1963; a.mlf., "İran", *İA*, V/2, s. 1030-1041; Pervîz Nâtil Hânlerî, *Târîh-i Zebân-ı Fârsî*, Tahran 1366, I-III; Mihrî Bâkrî, *Târîh-i Zebân-ı Fârsî*, Tahran 1373; Muhsin Ebû'l-Kâsımî, *Târîh-i Zebân-ı Fârsî*, Tahran 1373; *Ferheng-i Fârsî*, I, 1-30; Muhammed Muîn, "Pârsî-i Bâstân" (*Dihhudâ, Luğathâme: Muqaddime* [Muîn] içinde), s. 30-31; İhsan Yârşâtur, "Zebânâ ve Lehcehâ-yi İrânî", a.e., s. 10-21.

TAHSİN YAZICI – MÜRSEL ÖZTÜRK

b) Edebiyat. Hint-Avrupa dil grubunun Hint-İran dalını oluşturan İran dili, İran'ın Fars bölgelerinde geliştiği ve eserler verdiği için bu bölgenin adıyla anılmaktadır. Selçuklular tarafından resmî dil kabul edilen Farsça edebiyat dili olarak da büyük rağbet görmüş, başta Anadolu olmak üzere Orta Avrupa içlerine kadar tanınma imkânı bulmuştur.

İslâm Öncesi İran (Fars) Edebiyatı. Milâttan önce VI-V. yüzyıllara ait belgelerden, İran'da o dönemlerde bir şiir ve edebiyat geleneğinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Milâttan önce 708-550 yılları arasında hüküm süren Medler döneminden günümüze herhangi bir belge ulaşmamıştır. Medler'den sonra İran'da hâkimiyeti ellerine geçiren Persler (Ahemenîler) devrinden (m.ö. 559-330) zamanımıza gelen belgelerin en önemlisi, Kirmanşah'ın Bîsütun dağındaki yüksek bir kaya üzerine kazılmış bulunan kitâbedir. Bu kitâbede Darius'un fetihlerinden söz edilmektedir.

Persler'in kullandığı Eski Farsça ile çağdaş olan iki dil daha vardır. Bunlardan ilki Zerdüş'tün Avesta'sının eski bölümlerinin yazıldığı Avesta dili, ikincisi Hindistan'ın güney bölgelerinde bugün hâlâ konuşulmakta olan Sanskritçe'dir. Bu üç dil kelime ve gramer bakımından birbirine benzediği için İran ve Hint medeniyetle-

rinin aynı kökten geldiği kabul edilir. Daha sonra İran'da hâkim olan Partlar (Eşkânîler) döneminden (m.ö. 250-m.s. 226) bazı mühür ve sikkelerle birkaç kitâbenin yanı sıra Mani diniyle ilgili bazı belgeler günümüze kadar gelebilmiştir.

Zerdüş'tün kutsal kitabı olan ve Part Hükümdarı Belâş'ın emriyle derlenip Sâsânî hükümdarlarından Erdeşîr-i Bâbekân ile oğlu I. Şâpûr zamanında yazıya geçirilen Avesta Fars edebiyatının en eski örneklerinden biri sayılır. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrât* adlı eserinde Avesta'nın 12.000 öküz derisi üzerine yazılmış olduğunu, ancak bunların İskender'in saldırısı sırasında kaybolduğunu belirtmektedir. Avesta Sâsânîler döneminde, yani Zerdüş'tün yaşadığı dönemden yaklaşık 850 yıl sonra yeniden kaleme alındığı sırada Avesta dili artık ölü bir dil haline gelmişti. Bu kitabı Pehlevîce'ye çeviren mübedler (Mecûsî din adamı) gerekli gördükleri yerlere açıklamalar getirmişler, ayrıca Avesta dilinden Pehlevîce'ye *Oim* adı verilen bir sözlük hazırlamışlardır.

Sâsânîler devrinde peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Mani'nin (ö. 276) Eşkânî Pehlevîcesi ile yazdığı ve Turfan'da ele geçirilen belgeler İran edebiyatında büyük öneme sahiptir. Bu metinlerin bir kısmı Mani diniyle ilgili olup Orta Farsça'nın özelliklerini taşımaktadır. Orta Farsça döneminde İran edebiyatı biri epik ve dinî nitelikli millî destan, diğeri münazara türü olmak üzere iki yönde gelişmiştir. Bu türlerden ilkinde *Âyetkâr-ı Zerîrân*, ikincisine *Draht-ı Âşûrik* adlı eserler örnek gösterilebilir. Sâsânî devrine ait olmakla beraber *Dînkert*, *Bondihîşn*, *Vizîdegîhâ-yı Zâdisperem*, *Dâdistân-ı Dînîk*, *Nâmeğîhâ-yı Minûcihr*, *Câmâspnâme*, *Kâr-nâme-i Erdeşîr-i Bâbekân* gibi Pehlevîce eserlerin hemen hepsi IX. yüzyılda kaleme alınmıştır.

Hindistan kökenli *Kelîle ve Dimne*, *Sindbâd-nâme*, *Bilavher* ve *Bûdasef* adlı eserlerin Arapça tercümeleri incelendiği zaman bunların Orta Farsça'ya da çevrilmiş olduğu anlaşılır. İslâmî dönem İran edebiyatına bu eserlerin bazılarının sadece konuları girmiştir. Eski İran kültürünün en önemli eseri, İran hükümdarları hakkında efsanevî ve tarihî bilgileri içeren *Hudây-nâme* İslâm devrinde kaleme alınan tarih kitaplarının en önemli kaynaklarından biri sayılır. Aynı şekilde Sâsânî hükümdarlarından Enûşîrvân'ın veziri Büzürgmihr'in öğütleri de İslâmî dönemde yazılan eserlerin birçoğunda

malzeme olarak kullanılmıştır. Pehlevîce, İslâmîyet'ten sonra 400 yıl kadar hem konuşma hem yazı dili olarak varlığını sürdürmüştür. Bugün elimizde İslâmîyet'in İran'a girdiği yüzyıllarda Sâsânî Pehlevîcesi ile yazılmış birkaç eser mevcuttur.

İslâm Sonrası Fars (İran) Edebiyatı. 31 (651) yılında İran İslâm hâkimiyeti altına girdikten sonra İranlılar zamanla İslâmîyet'i benimsediler. İslâmîyet büyük bir hızla yayılmaya başlayınca Zerdüş'tün inançındaki Ahura Mazda'nın yerini Allah, Eh-rimen'in yerini de şeytan aldı. İranlılar o zamana kadar kullandıkları güneş takviminden vazgeçerek ay takvimini, Pehlevî yazısını terk edip Arap alfabesini kullanmaya başladılar. Her alanda görülen bu çok hızlı değişime rağmen İranlılar, İslâm hâkimiyeti karşısında kendi din ve kültürlerini İran'ın çeşitli bölgelerinde, özellikle de Hazar denizi kıyılarında ve Taberistan'da sürdürdüler. Şarkılarını, eski destanlarını, efsanelerini zihinlerinde yaşattılar. 200 yıla yakın devam eden Arap hâkimiyeti döneminde İranlılar Arap dili ve kültürünün etkisi altında yaşadılar, Kur'an'ı öğrendiler, birçok idarî ve askerî terimi benimsediler ve bir edebî dil haline gelen Arapça ile eserler meydana getirdiler. Abbâsîler döneminde Endülüs, Mısır, Fas gibi ülkelerde hilâfetten kopmalar başlayınca bunun etkisi İran'da da görüldü. Hârûnürreşîd'in ölümünün ardından oğulları Emîn ve Me'mûn'un mücadelesi sırasında annesi İran asıllı olan Me'mûn'u destekleyen Tâhir b. Hüseyin halife tarafından Horasan valiliğine getirildi. Tâhir daha sonra bağımsızlığını ilân edince Horasan yarı müstakil bir devlet haline geldi. İranlılar, Arap kökenli devletlerin hâkimiyetinden kurtulup yarı müstakil devletler kurmaya başladığında bu devletlerin kurucuları, birtakım seçereler uydurup kendilerinin Sâsânî hânedanı veya hânedana mensup büyük aile ve kahramanların soyundan geldiklerini kanıtlama girişiminde bulundular. Bu durum İran tarihi, gelenek ve görenekleriyle destanlarının aranması ve toplanmasını gerekli kıldı. Böylece kuvvetli bir milliyetçilik ve millî dile dönüş hareketi ortaya çıktı. Sâsânî Pehlevîcesi'nin devamı olup Derî de (saraya mensup) denilen Farsça edebî dil halini aldı ve ilk ürünlerini vermeye başladı. Farsça yazan şairler, Araplar'a ait kaside ve gazel tarzında eserler verirken vezin olarak da aruzu kullandılar. Eldeki bilgilere göre ilk Farsça şiir söyleyenler, IX. yüzyıl âlimlerinden Ebû Hafs-ı Soğdî ve Ebû'l-Ab-